

ОЛІЙНИК О. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
перший проректор
(Академія Державної пенітенціарної
служби)

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ О. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального,
кримінально-виконавчого права
та кримінології
(Академія Державної пенітенціарної
служби)

УДК 343.2; 343.8

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНСТИТУТУ УМОВНОГО ЗАСУДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються правові аспекти становлення інституту умовного засудження в Україні та його трансформації в інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням. Проаналізовано законодавчі акти, що склали нормативну основу умовного засудження, відстрочки виконання вироку, умовного засудження з обов'язковим залученням до праці.

Ключові слова: звільнення від відбування покарання, умовне засудження, відстрочка виконання вироку, умовне засудження з обов'язковим залученням до праці, звільнення від відбування покарання з випробуванням, пробація.

В статье рассматриваются правовые аспекты становления института условного осуждения в Украине и его трансформации в институт освобождения от отбывания наказания с испытанием. Проанализированы законодательные акты, составляющие нормативную основу условного осуждения, отсрочки исполнения приговора, условного осуждения с обязательным привлечением к труду.

Ключевые слова: освобождение от отбывания наказания, условное осуждение, отсрочка исполнения приговора, условное осуждения с обязательным привлечением к труду, освобождение от отбывания наказания с испытанием, пробация.

Historical and legal aspects of establishing the Institute of Condemnation in Ukraine and its transforming into Institute of Release from Imprisonment with a Trial are examined. Legal acts, that formed normative basis of condemnation, reprieve, codemnation with obligatory involving in work are analyzed.

Key words: release from imprisonment, condemnation, reprieve, codemnation with obligatory involving in work, release from imprisonment with a trial, probation.

Вступ. Питання правової природи умовного невиконання покарання, що знайшло своє нормативне втілення в умовному засудженні, відстрочці виконання вироку, звільненні від відбування покарання з випробуванням, залишаються дискусійними в кримінально-пра-

вовій науці. Тривалий шлях їх формування та трансформації в інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням вимагає подальшого дослідження та теоретичного обґрунтування, оскільки інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням є основою у застосуванні пробаційних заходів, введених Законом України «Про пробацію» [1] та закріплених у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві.

У тому чи іншому аспекті зазначеним кримінально-правовим інститутам в 70–90-ті роки ХХ ст. були присвячені дослідження І.М. Гальперіна, М.А. Гельфера, О.А. Горяїнової, М.А. Єфімова, С.І. Зельдова, Х.Х. Кадарі, І.І. Карпеця, Г.А. Кригера, С.І. Комарицького, Н.Ф. Кузнєцової, В.А. Ломако, А.В. Наумова, І.С. Ретюнських, Д.В. Ривмана, С.М. Сабаніна, В.В. Скибицького, С.Ю. Скобеліна, М.Ф. Саввіна, Е.А. Саркісової, Ю.М. Ткачевського, М.Д. Шаргородського, М.І. Якубовича та інших учених. За період першого десятиліття ХХІ ст. питанням умовного засудження були присвячені кандидатські дисертації Е.В. Лядова, В.П. Романової, В.В. Проннікова, Р.В. Смаєвої, О.О. Ананьєвої, І.А. Бурлакової, Г.-Р. Гусейнова, О.В. Сукманова, А.Н. Тарасова, І.М. Алексєєва, Е.А. Казаряна, А.Н. Кондалова, Ю.В. Сакка та інших. В Україні після запровадження нового Кримінального кодексу 2001 р. (далі – КК України) розробці інституту звільнення від відбування покарання були присвячені дослідження К.А. Автухова, О.В. Беци, І.Г. Богатирьова, О.І. Богатирьової, В.А. Бадири, В.В. Василевича, А.П. Геля, М.Я. Гуцуляка, О.М. Джужи, Т.А. Денисової, О.М. Звенигородського, А.О. Клевцова, О.А. Книженко, В.О. Корчинського, В.О. Меркулової, А.Х. Степанюка, В.М. Трубникова, О.В. Філімонова, І.С. Яковець, Д.В. Ягунова.

Зміни соціально-економічного й політичного характеру, що відбулися в Україні після прийняття у 2001 р. нового КК України, викликали переоцінку кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю. Зокрема, з прийняттям Закону України «Про пробацію» впровадження системи наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду до осіб, засуджених до певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, вимагає нового осмислення його правової природи шляхом історико-правового аналізу.

Названими обставинами й обумовлюється актуальність вибраної для нашого аналізу теми цієї публікації.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення основних етапів формування інституту умовного засудження в Україні та його трансформації в інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Результати дослідження. У дореволюційній Росії інститут умовного засудження не знайшов свого застосування у Кримінальному Уложенні 1903 р., хоча детально обговорювався відомими теоретиками та фахівцями кримінального права С.К. Гогелем, О.О. Жижиленком, П.І. Люблінським, А.А. Піонтовським, О.Л. Рубіновським, Н.Д. Сергієвським, В.К. Случевським, М.С. Таганцевим, М.С. Тимашевим, І.Я. Фойницьким та іншими. Більшістю вказаних авторів приводилися аргументи про важливість законодавчого закріплення інституту умовного засудження як засобу боротьби зі злочинністю в цілому та тим її видом, що породжений випадковими життєвими обставинами [2, с. 63].

Після невдалих спроб просування законопроекту Кримінального Уложення, протидії офіційними урядовими органами у 1904 р. та незгоди Державної Ради, яка відхилила законопроект у третій Державній Думі 07 квітня 1910 р., ідея умовного засудження так і не була впроваджена у кримінальне законодавство Малоросії та царської Росії, до складу якої входила сучасна Україна. У вказаному законопроекті інститут умовного засудження базувався на франко-бельгійській системі – тобто у відстрочці виконання покарання, що не передбачала ніякого контролю за поведінкою засуджених [3, с. 15–16].

Такі учені, як М.А. Гельфер, Н.Д. Дурманов, Я.М. Брайнін, П.І. Люблінський вважали початком юридичного оформлення інституту умовного засудження прийняття Декрету про суд № 2 від 07 березня 1918 р. Всеросійським центральним виконавчим комітетом [4, с. 47]. О.А. Герцензон, Ш.С. Грінгауз, М.М. Ісаєв відносили регламентацію вказаного інституту до перших декретів про суд 1917–1919 рр. та прийняття Керівних начал із кримінального права РРФСР 1919 р.

Відомий український вчений П.П. Михайленко, досліджуючи історію виникнення інституту умовного засудження в Україні, стверджує, що в радянській Україні цей вид кримінально-правового впливу виник як факт суддівського розсуду, і визнає першість запровадження законодавчого закріплення інституту умовного засудження між Росією та Україною спірною. Зокрема, на його переконання, інститут умовного засудження був уведений у судову практику правотворчістю радянських каральних органів Російської Федерації, однак спроба його законодавчої регламентації вперше реалізована декретом Ради Народних Комісарів УСРР від 17 березня 1919 р. [5, с. 280–283].

В.А. Ломако, вивчаючи питання запровадження умовного засудження, зазначає, що саме в Україні був прийнятий перший акт, який нормативно закріпив інститут умовного засудження – Декрет про суд № 2 від 04 січня 1918 р., прийнятий Народним Секретаріатом України, та ст. 9 «Положення про революційні трибунали» від 23 лютого 1918 р. [6, с. 4]. Ці акти не мали детальної регламентації щодо призначення і виконання умовного засудження, але мотиви його застосування були ідеологічно обумовленими, оскільки умовне засудження міг застосувати суд та революційні трибунали, керуючись революційною правосвідомістю, інтересами пролетарської держави та класової боротьби.

Наступним кроком до регламентації умовного засудження мав Декрет РНК УСРР від 17 березня 1919 р. «Про умовне засудження», а у РРФСР 12 грудня 1919 р. були прийняті Керівні начала з кримінального права РРФСР, які діяли на території України. П.П. Михайленко наголошує, що Керівні начала з кримінального права РРФСР в питанні регламентації не були досконалими, в т. ч. і щодо здійснення контролю за умовно засудженими [5, с. 284–285].

Загалом, норми кримінального права у вказаний період не передбачали контроль за умовно засудженими протягом випробувального терміну, що свідчить про сприйняття радянським законодавцем франко-бельгійської моделі умовного засудження.

Англо-американська модель у радянській Україні не була реалізована з ряду причин, а саме: незастосування раніше прийнятих норм про поступовий нагляд і патронат, превалювання позбавлення волі як виду покарання над умовним засудженням; відхід правоохоронних органів від профілактики в складний період боротьби з бандитизмом та спекуляцією [7, с. 71].

Інститут умовного засудження знайшов свій подальший розвиток у Кримінальному кодексі РРФСР (далі – КК РРФСР) 1922 р., який був своєрідним еталоном для інших радянських республік, хоча останні у разі потреби могли доповнювати і змінювати окремі норми [5, с. 421]. В тому ж 1922 р. було прийнято Кримінальний кодекс УСРР (далі – КК УСРР, КК УРСР), який містив норми про умовне засудження. КК РРФСР 1922 р. містив положення про порядок застосування умовного засудження і розглядав останнє як один із видів кримінального покарання. Ідентичні норми про умовне засудження були розміщені у розділі КК УСРР 1922 р. «Про покарання».

Після створення у 1922 р. СРСР, у 1924 р. були прийняті Основні начала кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік, які виключили умовне засудження із видів кримінального покарання і розмістили його у спеціальному розділі «Про умовне засудження та умовно-дострокове звільнення», на основі чого були прийняті КК РРФСР 1926 р. та КК УСРР 1927 р. Норми вказаних актів закріплювали правило, за яким суд мав широкий вибір у прийнятті рішення щодо умовного засудження. Головним фактором суддівського розсуду стала оцінка класової належності винного, що стало результатом переваги соціологічного напрямку в науці кримінального права. Цей факт спричинив відхід представників соціологічного напрямку у кримінальному праві від правових начал, які були ними самими закладені у ці акти у їх розробці [8, с. 20].

У 20-ті рр. XX ст. серед населення та вчених-юристів склалася негативна оцінка посткримінального контролю як способу попередження рецидиву злочинів. Зокрема, С.В. Познишев вказував на відсутність обліку та нагляду за умовно засудженими, нездатність нагляду і патронажу забезпечити певну соціальну допомогу, відсутність правових підстав його застосування до осіб, звільнених із місць позбавлення волі [9].

Період 30–50-х рр. XX ст. в історії розвитку нормативно-правових основ становлення альтернативних видів покарань був пов'язаний із процесом посилення репресивної політики у сфері застосування покарань та припинення практики застосування судами альтернативних позбавленню волі видів покарань. Правова регламентація альтернативних покарань не здійснювалася, оскільки активно забезпечувалася нормативна основа покарань у виді позбавлення волі.

Наступний період розвитку кримінально-виконавчої системи України (1953–1990 рр.) уособлював початок впровадження гуманістичних засад, відхід від жорсткої диктатури влади і відновлення демократичних засад виправно-трудової політики.

Етапом розвитку інституту умовного засудження стали Основи кримінального законодавства Союзу СРСР і союзних республік, затверджених Президією Верховної Ради СРСР 25 грудня 1958 р. (далі – Основи), які на виконання рішень XX з'їзду КПРС та керівництва СРСР щодо зміцнення законності зберегли новели і узагальнили досвід застосування інституту умовного засудження, перевірений більш як тридцятирічним періодом його існування в СРСР. Так, ст. 45 Основ надавала суду право застосування умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням – покладати на трудовий колектив або особу (за її згодою) обов'язок зі спостереження за цими особами і проведення з ними виховної роботи. Ст. 38 Основ передбачала можливість здійснення спостереження за умовно засудженими громадськістю або трудовим колективом за місцем роботи. Сам порядок здійснення спостереження за умовно засудженими Основи перекладали на законодавство союзних республік.

У КК УРСР 1960 р., як і в КК інших республік СРСР, було передбачено такий вид звільнення від відбування реальної міри кримінального покарання, як умовне засудження (ст. 45). Однак детальної регламентації він не одержав. Щодо осіб, умовно засуджених до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці, встановлювався нагляд громадських організацій і трудових колективів, який міг здійснюватися разом з ОВС (глава 22 ВТК УРСР). Вказаний нагляд здійснювався з метою виховного і профілактичного впливу та надання засудженій особі допомоги у побутових проблемах [10]. Застосування до особи, визнаної судом винною у вчиненні злочину, умовного засудження, так само, як і застосування кримінального покарання, мало за мету виправлення і перевиховання винної особи (ст. 22 КК УРСР, ст. 1 ВТК УРСР).

В.В. Скибицький зазначає, що передача умовно засуджених для перевиховання і вправлення колективам трудящих чи громадським організаціям не знімала відповідальності з суду за їх перевиховання. На думку вказаного автора, положення про відповідальність судів за контроль за умовно засудженими впливала із загальних завдань суду в боротьбі зі злочинністю, хоча КК УРСР його не закріплював [11, с. 116–117].

Прийнятий у 1960 р. КК УРСР розглядав умовне засудження як особливий порядок вироку і передбачав, що, якщо у разі призначення покарання у виді позбавлення волі чи виправних робіт суд, враховуючи обставини справи та особистість винного, дійде переконання про недоцільність відбування винним реальної міри призначеного покарання, він може ухвалити умовне незастосування покарання. У такому разі суд ухвалював рішення не приводити вирок до виконання, якщо протягом визначеного судом іспитового строку засуджений не вчинить нового однорідного чи менш тяжкого злочину [12, с. 32].

У 1964 р. у радянському кримінальному законодавстві з'явився новий захід кримінально-правового впливу – умовне звільнення з місць позбавлення волі засуджених, які стали на шлях виправлення. Виправлення і перевиховання вказаної категорії умовно звільнених проходило без ізоляції їх від суспільства в умовах нагляду за ними.

11 липня 1969 р. Верховною Радою СРСР був ухвалений Закон «Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», який був спрямований на подальше вдосконалення кримінального законодавства, зокрема інституту умовного засудження. Зміни, внесені цим законом в ч. 1, 2 ст. 38 Основ, стосуються злочину, здійснення якого перериває перебіг випробувального терміну у разі умовного засудження, а також наслідків умовного засудження.

Пошуки нових засобів виправлення привели до появи у 1970 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 червня 1970 р. «Про умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці», нового заходу кримінально-правового впливу, що поєднував у собі ознаки, властиві умовному засудженню і покаранню у виді виправних робіт – умовного засудження з обов'язковим залученням до праці. Його застосування робило покарання умовним, але без встановлення випробувального терміну. Обов'язковим залишалося залучення до праці за направленням органів, що виконували покарання. Складність його юридичної природи, недостатньо чітка правова регламентація окремих питань застосування, виконання та відсутність практики відразу ж поставили перед ученими й практичними працівниками ряд питань. З'явилася значна кількість публікацій і дисертаційних досліджень, що аналізували характер нового інституту і його призначення [13].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 08 лютого 1977 р. «Про внесення змін і доповнень до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», положення про умовне засудження були виокремлені законодавцем в ст. 232 Основ, що закріпила самостійний характер цього кримінально-правового інституту. Порядок і умови виконання умовного засудження були закріплені в розділі III–А Основ виправно-трудоного законодавства СРСР, а згодом – у відповідних розділах республіканського законодавства [14, с. 5].

Таким чином, у радянському кримінальному праві утворилося три різновиди умовного засудження до кримінального покарання: умовне засудження; відстрочка виконання вироку неповнолітнім та умовне засудження з обов'язковим залученням до праці [7, с. 78].

Перебудовчі процеси кінця 80-х років XX ст. дозволили по-новому розглянути проблеми кримінально-правової політики в бік її гуманізації та відходу від репресивного напрямку застосування кримінального закону.

На початку 90-х рр. XX ст. в СРСР була підготовлена Теоретична модель кримінального кодексу, в якій знайшла відображення усталена на той час позиція багатьох учених про умовне засудження і умовне звільнення як новий вид кримінального покарання – обмеження свободи [15].

З набуттям незалежності України розпочався новий етап формування кримінально-правової політики та реформування законодавчого забезпечення кримінально-правової сфери. 06 березня 1992 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про скасування покарань у виді заслання та висилки», скасована також кримінальна відповідальність за ухилення від цих покарань. Всі особи, що відбували ці покарання в інших регіонах колишнього СРСР, були повернуті в Україну.

Прийняття 05 квітня 2001 р. нового КК України, який набрав чинності з 01 вересня 2001 р., було зумовлено зміною парадигми кримінально-правової політики до розширення сфери застосування покарання без позбавлення волі. КК України 2001 р. поряд із новими видами покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, передбачав можливість застосування до окремих осіб кримінально-правового впливу, не пов'язаного з відбуванням призначеного покарання, зокрема звільнення від відбування покарання з випробуванням, яке ввібрало найкращі якості умовного засудження й відстрочки виконання вироку, які передбачалися КК 1960 р.

Цей інститут поєднав у собі принципи призначення і звільнення від покарання, відстрочки виконання покарання, даючи можливість засудженому самому відхилити відбування призначених за вироком суду виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження або позбавлення волі. Окремо у межах цього інституту слід вирізнити субінститути звільнення від відбування покарання з випробуванням неповнолітніх, вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років [12, с. 4, 8].

Своє подальше втілення інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням отримав у зв'язку з закріпленням пробації.

Висновки. Отже, формування різних форм умовного невиконання покарання залежало від змін у кримінальній політиці – запровадженні у ряду країн (Англії, США, Франції, Бельгії та інших) прогресивної системи позбавлення волі, що стала застосовувати такі види кримінально-правового впливу, як умовне засудження та умовно-дострокове звільнення.

В Україні у своєму формуванні, становленні й розвитку інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням пройшов такі етапи:

- період формування інституту умовного засудження (1918–1930 рр.) – у цей період контроль не був регламентований і базувався на суддівському розсуді щодо форм його здійснення;
- консервативний період розвитку інституту умовного засудження (1930–1958 рр.) – даний період характеризується мінімальним застосуванням умовного засудження із широким впровадженням репресивних форм кримінально-правового впливу;
- період прогресивного розвитку інституту умовного засудження (1958–1970 рр.) – період характеризується правовою регламентацією виконання умовного засудження, появою інститутів засудження з відстрочкою виконання вироку, умовного засудження з обов'язковим залученням до праці;
- вдосконалення інституту умовного засудження (1970–1992 рр.) – характерною особливістю вказаного періоду стала поступова зміна кримінально-правової політики в бік гуманізації і відходу від репресивного напрямку застосування кримінального закону;
- формування інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням (1992–2001 рр.) – відбулося законодавче закріплення нового інституту, що поєднав у собі принципи призначення і звільнення від покарання, відстрочки виконання покарання;
- сучасний період подальшого вдосконалення інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням (2001 р. – до сьогодні).

Список використаних джерел:

1. Про пробачення: закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 93.
2. Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. И.В. Шмарова. М.: БЕК, 1998. 624 с.
3. Лядов Э.В. Условное осуждение к лишению свободы как институт уголовного и уголовно-исполнительного права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Рязань, 2001. 273 с.
4. Люблинский П.И. Условное осуждение в иностранном и советском праве / под ред. А.М. Винавера. М.: Право и жизнь, 1924. 128 с.
5. Михайленко П.П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Ч. I. К.: АН УРСР, 1959. 435 с.
6. Ломако В.А. Условное осуждение по советскому уголовному праву и эффективность его применения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Х., 1969. С. 17.
7. Филимонов О.В. Посткриминальный контроль. Теоретические основы правового регулирования. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1991. 180 с.
8. Агзамов И.М. Условное осуждение: проблемы правовой регламентации и исполнения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. М., 2005. 171 с.
9. Познышев С.В. Учебник уголовного права: Очерк основных начал общей и особенной части уголовного права. М.: Изд-во Наркомюста, 1923. Т. 1. 300 с.
10. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик: сб. закон. актов: в 2 т. / сост. Л.И. Мандельштам, В.А. Киринов и др.; отв. ред. Ф.И. Калинин. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1963. Т. 1. 656 с.
11. Скибицкий В.В. Условное осуждение по законодательству Украинской ССР. К.: Наукова думка, 1971. 130 с.
12. Книженко О.О. Звільнення від відбування покарання з випробуванням за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 206 с.
13. Свод законов СССР: офиц. изд.: в 11 т. М.: Изв. нар. деп. СССР, 1990. Т. 10.
14. Романов А.К. Условное осуждение и условное освобождение по советскому уголовному и исправительно-трудовому праву: учеб. пособ. М.: Изд-во МССШМ МВД СССР, 1987. 53 с.
15. Потемкина А.Т. Проблемы правовой регламентации организации исполнения уголовного осуждения и условного освобождения с обязательным привлечением к труду. Проблемы дифференциации исполнения наказаний: сб. науч. трудов. М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1991. С. 14.

